

Видавництво „Наша Воля“ — ч. 1

Модест Левицький

Шкільні товариші
Оповідання

1920 р.
Відень — Київ

Видавництво „Наша Воля“ — ч. 1

Модест Левицький

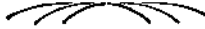
Шкільні товариші
Оповідання

1920 р.
Відень -- Київ

Відбитка з тижневика
„ВОЛЯ“

Друкарня „Форвертс“, Відень V.

Кінець 70-х і початок 80-х років минулого століття — то була підготовча епоха для тих людей, що в початку біжучого століття брали активну участь, як дозрілі громадяне, в революціях 1905 і 1917 рр.

З тих часів то була ще шкільна молодь, здебільшого — діти „шестидесятників“, тобто, діячів епохи „великих реформ“, і вже від батьків своїх де-що чули ті діти, чули про „народ“, про потребу служити йому, сплачувати йому свій борг — і в наших дитячих головах (я тоді вчився у Кам'янецькій гімназії) виникали різні питання: який то борг? Чому ми винні його на родові? А коли винні, то скільки? І як ми маємо сплачувати той борг? І шукали дитячі голови відповіді на ці питання, а ту відповідь не завжди легко було знайти; іноді відповіді бували різні, іноді суперечили одна одній, а дитячий розум доштукувався, деж таки правда? — бо дитина щиріше за дорослу людину шукає правди, чистої, голої, без компромісів. А життя висовувало раз-у-раз нові пекучі питання. То була епоха численних замахів на царя Олександра II; трохи не що року мали ми несподівання:

приходимо в гімназію, а нам кажуть: „уроків же буде; ідїть у церкву на молебїнь: „чудесное избавленїе“ і т. д. Ми щиро раділи не тому, що сталося те „чудесное избавленїе“, а тому, що уроків нема, і йшли на молебїнь, а потім збиралисядесь „навалах“ (руїни „турецької фортеці“) або в полі за містом і міркували: чого це ті „покушенїя“ бувають? Адже-ж кажуть, що царь добрий, дав волю народові, що був у крпацтві, то за що-ж хочуть його вбити? Бували і qui pro quo через нерозуміння де-яких московських слів: „злодїй“ (так звали офіційно Каракозова, Соловйова і терористів 1 березня р. 1881, що таки вбили царя) — ми розуміли, як українське злодія; потім ми довідувалися, що то не злодії і не хотіли вони обікрасти царя, і це знову викликало в наших головах цілу низку нових питань. Шукали ми відповіді на ті питання у батьків, — але часи були тоді люті, тяжка реакція, і батьки боялися говорити на такі теми з недолітками. А відповідь: „ви ще малі, ви того не зрозумієте; от краще вчїться“ — нас ані трошки не завдовольняла, не заспокоювала, а ще гірше розпаляла те шукання правди, виясненя „суті“ тих подій.

Після вбивства Олександра II почалася ще гірша реакція і переслідуваня „соціалістів“. Цього слова ми не розуміли, але бачили, що його вимовляють з якимсь страхом, пошелки: зрозуміли ми, що соціалісти — то ті „злодїй“, але вже тямли, що то не злодії, а навпаки — люде, що йдуть на певну смерть, а грошей не шу-

кають. Що їх на це гонить? Трудно нам було власними силами знайти відповідь на це, але ми її шукали і таки знайшли. Треба-ж ще сказати, що тоді в Кам'янецькій гімназії ще пам'ятали Дебагорія-Мокрієвича, Малавського, що вчилися за скільки років перед нами: старий батько Малавського був учителем географії в жіночій гімназії. Особисто ми пам'ятали Стародворського (Шлісельбуржця) — і ото виявилось, що все це були ті страшні „соціалісти“.

„Щось то воно не так!“ — міркували ми собі, зібравшись иноді невеличким гуртком десь у Мукші, в Цибулівці або в Жабиньцькому лісі (околиці Камянця).

* * *

Довгий час моя сім'я жила на Підзамчі, передмісті Камянця. Нас було у батька шестеро і хоч заробляв він, як на ті часи, досить (він був інспектором народних шкіл), але й витрат на таку сім'ю було не мало, тим більше, що завжди ще у нас жили тітки, материні сестри, з яких наймолодша ще вчилася в жіночій гімназії. Отже на Підзамчу і квартира була дешевша і город свій був і корівку держати можна було і птицю всяку, — та й нам, дітям, чистого воздуха й волі було більше, ніж в осередку тісного міста.

Поблизу нас жив один із наших товаришів Серожка Серебрій, добрий товариш. Батько його був військовим лікарем, матері не було: дітей було тільки двоє: Серожка та сестра його Варя, трошки старша за брата, гімназистка ;

господарством, у них завідувала стара тітка; батька майже ніколи не було дома, і в хаті їх завжди була „республіка“, бо тітки ні вони ні ми ані трошки не боялись і навіть курили при ній (при батьках курити не наважувались); добряца була вона жінка і дуже любила своїх небожат. І щирі то були діти, дуже симпатичні: обоє надзвичайно гожі: білявські, кучеряві, синьокі; Варя так красуня була і вже мала „кавалерів“, що закохувались у неї; вона була у 5 класі, а ми — у 3 чи 4-му. І старий Серебрій дуже любив своїх дітей і нічого для них не жалів. Був він чоловік заможний, мав свій власний домок на Підзамчу; дітям поставив у дворі гойдалку і „гіганти“, і це нас товаришів особливо до їх дому принаджувало. На „гігантах“ можна було гулятися тільки в шістьох, найменше у п'ятьох; ото-ж мало не що дня збіралось до Серебріїв скільки товаришів погуляти. Тоді ми були ще малі і спорт нас ще найбільше цікавив: в літку — гіганти, гойдалка, купання, у зімку — „ковьки“. Читали ми багато, але здебільшого те, що підходило до нашого віку: Майн-Ріда, Купера, Жюля Верна.

Серебрій вчився поганенько, хоч дуже був меткий і кебетний, але ледачий і звички до праці не мав. Бувало у скрутну годину, коли треба було „поправитись“, він, при допомозі кращих товаришів, на перемирінці у $\frac{1}{4}$ години виучував трудний урок на „5“, — аж ми дивувались; а потім знов нахапає двойок. Батько держав йому репе-

тітора, але це не багато допомогало при тій „республіці“, що була в їх домі у постійній відсутності батька; репетитор мало що міг зробити з ледачим хлопцем; він охотніше запускав бісиків до красуні Варі або, як коли, то й бігав з нами на „гігантах“, ніж „наливав бездонну бочку“, як він висловлювався про свого учня. Серожка на превелику силу, з усякими передержками з батьковими клопотами у гімназії, ледве перелазив із класа у клас.

Проте Серебряя всі товариші любили за його добру, товариську вдачу любили його і вчителі, хоч иноді й пакосний бував і в карцері не раз сидів. І 4-му класі, що за тих часів був найтрудніший, він застряг на другий рік, а потім і зовсім мусів покинути гімназію. Де-який час він ходив по місті „у цивильному“, з цигаркою в роті на заздирість нашу, і чекав, щоб йому минуло 16 літ, щоби поступити охотником у військову службу. Як „вольноопредѣляющійся“ він ще де-який час швендяв по місті, шматуючи серця гімназісток, а потім піїхав у Київ у юнкерську школу, і з того часу ми вже його не бачили. Правда, колись ще на Різдво чи на Великдень він приїхав на короткий час до родини, вже „блискучим юнкером“, поглузував із нас, що ми „засмерділися“ в тій гімназії, розказував, що нема життя, як військова служба, бенкетував у ресторанах, грав на білярді, і знайшлося чимало з наших товаришів, що заздрили його „щастю“. Але заздрили не всі. Була частина, що почала трошки инакше думати, особливо з того часу, як серед нас,

у 5 класі, з'явився новий товариш, Авакум Кудрицький.

Це був, сказати-би, з усіх поглядів антипод Серожки Серебряя. Син бідного сільського дяка, з зовнішнього вигляду дуже незграбний: присадкуватий, кремезний, кирпатий, таранкуватий од віспи, якийсь кострюбатий, він не тільки не мав нічого принадного з зовнішнього вигляду, але навпаки — перше вражіння робив навіть прикре. Заїмпонував він нам у сам-перед своєю фізичною силою: він був найдужчий з цілого класу, — а це у гімназистів має велику вагу. Але в той час, коли в усіх інших класах найдужчі здебільшого бувають далеко не найрозумніші і своєю силою „задаються“ і б'ють та терорізують слабших, Авакум (ми воліли називати його по імені, а не по прізвиську, як усіх інших, бо й те ім'я було оригінальне, теж ніби якесь кострюbate) навпаки ніколи своєю силою не „задавався“, нікого не бив, а так хіба, іноді, боровся один на двох або й на трьох. Але далі, декому з нас він заїмпонував ще більше своєю інтелектуальною силою, якою він перевищував не тільки найрозумніших з класу, але й багатьох із вищих класів.

З'явився він у нас одразу в 5 класі. Перед тим він учився в бурсі, а потім у духовній семінарії, з якої й перейшов у гімназію. Потім ми довідалися, що з семінарії його вигнали за „вольнодумство“ і тільки на благання і сльози його батька зробили йому ту ласку,

що він ніби увільнився сам, „по прошенію“. Але про це Авакум розказав лише де-кому з нас і то значно пізніше

Пам'ятаю, на мене перше сильне моральне вражіння зробив Авакум одною розмовою на якомусь „порожньому“ уроці (коли вчителя не було) з нашим товаришем Матковським. Цей був з половичів, учився погано, а імпував нам тим, що говорив басом (і в хорі „октаву пускав“), курих дуже міцний тютюн і „просвіщав“ нас по всяких полових питаннях, але в дуже неморальному освітленні; просто кажучи — він дуже багато гидоти навчив нас. Але хлопцям 15—16 літ власне це все й цікаво. Одно тільки було спільне у Матковського і Авакума: обидва вони були „стіхийні“ Українці: погано говорили й вимовляли по московському, а у приватних розмовах воліли вживати української мови. Тоді національне питання не стояло так гостро, як нині; але була частина учнів, що любила співати українських пісень і в розмовах воліла вживати між собою рідної мови. Отож на тому „порожньому“ уроці зібралася нас купка, хто не підчував дальших уроків, і балакали про те, про се. Матковський сидів на вікні, бовтаючи ногами. Проти нього сидів на лавці Авакум, недбало підпершись рукою. Навколо було ще двоє—троє. Я застав таку фазу розмови.

— Бо Марія Магдалина була к . . . , — сказав авторитетним тоном Матковський.

— Ну ту що-ж із того? — спитав Авакум.

-- Тому-то й простив її Христос, що сам був незаконнороджений, — з апломбом сказав Матковський.

— Дурень ти! — коротко відрізав Авакум.

— Чого-ж це ти маєш привилей на розумного — відгризнувся Матковський.

— Ще вдруге дурень, — підкріпив Авакум. — А хочеш знати чому, то ось чому: нелогічні висновки робиш. Коли я сказав, що ти дурень, то ще не сказав тим, що себе вважаю за розумного; а за дурня я тебе маю тому, що плетеш дурниці, сам не знаючи чого-ради, хіба тільки для того, щоби сквернословити. То це свинство. Бо коли Марія Магдалина і була публична жінка або грішниця, як попи кажуть, то це не значить, що в неї не могла бути дуже гарна душа. Часом у публичних жінок душа може бути чистіша і краща, ніж в ігумені монастиря, старої діви. А що ти кажеш про походження Христа, то це ще гірше свинство: бо душа Христова, коли відкинути всі ті дурниці про всякі чудеса, була така-ж чиста і висока, як Сократова; а наука його була занадто висока для таких свиней, як люде, і вони її не зрозуміли досі і тільки обпаскудили ту високу мораль. Соціалісти спустились на одну щабліну нижче за Христа, але за те ближче до життя, і тому їх наука лекше може бути приложена до життя.

Ми всі аж насторожились, слухаючи такої нової, нечуваної досі для нас мови. Тверда і впевнена Авакумова мова, енергійні слова, правда, яку інстинктом

почували ми — все це так захопило нас, що ми аж дух затаїли. Мовчав, остовпівши, і Матковський, справедливо проковтнувши двох дурнів. І той нахаба й негідник, зрештою, як і ми інші, зрозумів, що Авакум не тільки фізичною силою, але й розумом значно перевищує нас усіх.

— А яка-ж наука соціалістів? — несміливо спитав котрийсь.

— Трудно про це все розказати, — замнявся Авакум з де-якою непевністю оглядаючи нас; — але коротко сказав-би я так: Христос казав: як побачиш голого, здійми з себе сорочку і віддай йому. А соціалісти вимагають меншого: не здирай з убогого останню сорочку, коли своїх маєш десять. Багато ще де чого, та...

Авакум якимось дивно махнув рукою і пішов на своє місце та вліз у якусь книжку; бо розмова його з Матковським звернула загальну увагу, і видимо він не хотів вести її далі.

Престіж Матковського відразу впав у наших очах, але за те високо став перед нами Авакум. Мені та скільком ближчим моїм приятелям свердлом крутили в головах нові питання, що зародилися з цього диспуту: питання релігійні й соціалістичні. Все це було нове, не відоме, страшне й цікаве, а самотужки ми не могли знайти відповіді на все. Ми були виховані в дуже релігійному напрямку, і нам аж страшно було подумати про такі речі, як те, що Марія Магдалина була проституткою,

що всі чудеса Христові — то дурниця, що можна наважитись рівняти Сина Божого до Сократа, хоч і великого філософа, але-ж поганина-язичника. Знов; як-же можна рівняти соціалістів, тих, що царя хочуть убити, до Христа, — що ніби то вони стали тільки на одну шаблицю нижче за нього? І страшно було думати про це і неможна було відігнати тих настирливих питань: хотілося знайти правду, яка-б не була вона, та де і як шукати її?

— У Авакума, — рішили ми. — Він знає, він розкаже. Це не Матковський.

Отож другого чи третього дня після цієї розмови, після вечерні (всіх православних обов'язково ганяли до церкви), я діднав Авакума, що всертався сам—один, і пішов із ним поруч. Жив він далеко, на Польських фільварках і, хоч мені було не по дорозі, я пішов із ним.

— Авакуме, я хотів де-що тебе спитати . . . не-сміливо почав я.

— Ну? — і він уважно подивився на мене своїми сірими очима.

— Щоб ти мені розказав де-що . . . Про Христа, про соціалістів . . .

Авакум помовчав, а потім помалу промовив.

— Добре, я тобі розкажу, що сам знаю, але тільки ти вважай: не будь довгоязичий, бо за такі розмови й мені й тобі лихо буде.

— Чого-ж я маю бути довгоязичий? А втім, коли мене де-хто питає так, як я тебе питаю, то хіба я не можу йому сказати?

— І Матковському розкажеш?

— Ну, ні! — рішуче заперечив я.

— От бачиш. А Горошкові? А Гжибовському?

— Ні, не сказав-би.

— А кому-ж ти сказав-би? — питав Авакум.

Йі назвав де-кількох своїх приятелів. Авакум, подумавши, згодився.

— З цими можна говорити.

І почав я його розпитувати про ті настирливі свердлючі питання. Авакум багато розказав мені такого, про що мені й не снилося: про те, як люде, з добрими чи злими намірами, облоганили чисту науку Христову, паліпавши на неї силу дурниць, вигадок і брехні, за якими самої правди не видно; що зовсім не так було в дійсності, як про це розказують і попи і книжки наші. Розказав дещо і про соціалістів. А говорив він просто, але переконуючо. Я пробував не то що опонувати, а домагатися пояснень.

— То значить брехня, що сказано в Законі Божому?

— Може й не все брехня, але багато її. От ти скажи: можливо, щоби риба проковтнула людину і щоб та людина, просидівши в її животі три дні, вийшла назад жива й здорова?

— Ну, то могло бути чудо, — змагався я, втрачаючи ґрунт з під ніг.

— Чудо? — повторив Авакум. — А ти бачив коли чудо?

— Ні.

— А як не бачив, то й не впевняй. Навіть, як-би побачив коли, то ще подумай добре, чи не омана це яка? А ти мені ще от що скажи: за що мучили христ'ян у римських цирках? чого вони мусіли ховатися по катакомбах?

— Бо вони проповідували нову, правдиву віру.

— От тепер так само мучать по тюрмах, засилають у Сибір, вішають соціалістів. За що? За те, що вони проповідують нову віру, суперечну теперішній. Адже ти знаєш, що про христ'ян казали, що вони злочинці, що вони не шанують богів — усяких дурниць на них горнули, так, як тепер на соціалістів.

Довго балакав зо мною так Авакум, а я слухав, дух затаївши. Він, хоч може тільки на рік-два старший за мене, розвитком своїм перевищував мене на десять літ.

— Звідки ти все це знаєш? — дивувався я.

— З книжок та від людей. Де-що вичитав, а де-що випитував, ось, як ти мене.

— А про Христа? — спитав я в сам-перед.

— Добра є книжка Ренана: „Життя Христове“ — там уся правда.

— В тебе вона є?

— Нема. Сам ледве достав був колінь, тай то всієї не дочитав.

— А можна дістати її?

— Не знаю. Це не тут було. То в селі мені один студент був дав, та скоро забрав, бо виїздив. А у мене мало книжок. Треба шукати, діставати, та й то оглядаючись, бо як піймають, то лихо буде.

Дійшли ми до його квартири, вбогої хатини під стріхою в кінці передмістя.

— Даси мені почитати що небудь із того, що маєш? — спитав я.

— Ходім у хату, — запросив він. — Майже нічого я не маю, але . . . Ти що взагалі читаєш?

— Тепер історичні романи. От читав ще недавно Соловйова, а то читав Карповича „Любов и корона“.

— Дурниця це, — сказав Авакум. — А втім — бувають добрі й історичні романи. От, я тобі дам Костомарова „Кудеяр“. На! А потім ось-щоб: у книжках, що додатками до „Недѣли“ виходять, друкується історичний роман Мордовцева: „Сагайдачний“: це з нашої української історії, як „Тарас Бульба“. Варто прочитати. Мені обіцяли дати. А як ти можеш дістати, то постарайся: сам прочитаєш, а може й мені даси. Теж постарайся дістати журнал „Дѣло“: там є історична повість „Спартак“; теж, казали мені, варто прочитати. В бібліотеках є, але нам не дадуть. Постарайся, як можеш.

Забравши „Кудеяра“, я збірався йти до дому. Авакум спинив мене:

— Слухай, ти добре знаєш німецьку мову. То може-б ти взяв перекласти одну дуже гарну штуку?

— Добре! — з радістю згодився я. — А що саме? Авакум дістав пошарпану й потріпану Бюхнерову „Stoff und Kraft“ („Сила і матерія“).

— Я пробував сам перекладати, так не втну, — казав Авакум.

Я дійсно знав добре німецьку мову, бо змалку була у нас бона — Німкеня, і я говорив по німецькому вільно.

Взяв я й Бюхнера перекладати.

— Гляди-ж, — остерегав Авакум, — не дуже витріщайся з цією книжкою. „Кудеяр“ ще нічого, а от за Бюхнера може лихо бути.

Отак почав нас просвіщати потроху Авакум. Добував нам книжки, загадував і нам добувати, що можна було по книгозбірнях дістати. Згодом у нас був тісний гурток, чоловіка шестеро, що читали це, по ночах читали; потім гуртом балакали про читане. Іноді збиралися десь на валах, або в Жабинецькому лісі, з Авакумом, і він нам розказував, вияснював усе, що міг, по тих питаннях, що нас цікавили. Так склався наш гурток самоосвіти. Та не довго це було: Авакума в 6 класі, після іспитів, які він видержав добре, покликав директор і сказав йому, щоби

нів не вертався після вакацій, а краще, щоб увільнився „по проханню“.

Директор був добра людина, сам мав дітей і, видно, пожалів він хлопця, бо на останку сказав:

— Слухайте, Кудрицький: переведіться ви кудись в иншу гімназію, але покиньте отс читання, а держіться тільки науки, бо побачите, що і гімназії не скінчите, і опинетесь там, де козам роги правлять.

Авакум розказав нам про це, і для нас це було справжнє горе. Ми ніяк не могли догадатися, звідки і як про це директор довідався, але якось довідався.

Кам'янецька гімназія мала „погану“ політичну репутацію: з неї вийшли, як я вже здається сказав, такі революціонери, як Дебагорій-Мокрієвич, Малавський, Стародворський. Після березоля р. 1881, коли почалася реакція і гноблення всього живого в царській Росії, звернули увагу і на такі провінціальні нелевні закутки. Ще як був у гімназії Авакум, де-які батьки остерегали своїх дітей не водитися з ним, бо він „до добра не доведе“. Серебрієва тітка, зо слів свого брата, казала нам якось:

— Краще, хлопці, приходьте ви до Серожки на гіганти; од цього вам лиха не буде, а з тим Авакумом не водіться: він, побачите, скінчить на шибениці, а вам од тої компанії з ним тільки лихо буде.

Що правда, Серожа до „тої компанії“ не належав.

Але добре зерно, що посіяв між нами Авакум, не пропало марно: і без його ми собі збіралися, обмінювалися книжками, що їх добували, де могли. Через Авакума таки ми познайомилися з бібліотекарем публічної бібліотеки, що давав нам книжок „Дѣло“, „Отечественныя Записки“ (бо учням не дозволялося брати книжки з тої бібліотеки) і добули ми собі й Чернишевського „Что дѣлать?“ і переписали собі його; ходив по руках і мій переклад Бюхнерової „Сили й матерії“, — одно слово — жили ми розумовим життям і живились усім, що тільки пощастило кому добути. Чимало добрих порад, а іноді й книжок, додав нам учитель Фільварецької школи Модест Філіпський, самколишній учень Кам'янецької гімназії, якої не довелося йому скінчити.

Про Авакума Кудрицького ми чули, що він був у Немирівській гімназії, але й там не дійшов до кінця, а мусів перевестися кудись далі, здається, у Кишинівську гімназію.

Знов зустрівся я з ним пару разів у Києві, коли був уже в університеті, але ті зустрічі були випадкові, бо ми були на різних факультетах: я на історико-філологічному, Авакум на медичному. Сказав він мені тоді, що тяжко довелось йому працювати, бо гімназійний атестат він мусів собі добувати екстерном: ні до якої гімназії його приймати не хотіли. А за тих тяжких часів екстерном добути атестат — це було геройство: з сотні ледве добувало його 2—3.

Я збирався піти до нього на вказану адресу, але коли нарешті пішов, то довідався, що його були арештували, і він кудись із Київа подівся.

Через скілька літ, коли я вже був на медичному факультеті, в розмові з одним товаришем, що перевівся у Київ з Казанського університету, я випадково довідався, що Авакум Кудрицький студював медицину і в Казані, куди перевівся не з Київа, а вже з Дерпту.

— Добряща душа! — казав той Казанець; — сильна натура; але довелося йому більше часу провести в тюрмі, як в університеті. Либонь і з Казані він кудись помандрував, але куди саме — не знаю.

* * *

Минуло чимало часу. Я вже скінчив медицину, вже літ із п'ять чи шість служив земським лікарем.

Був я на Поділлі, в Балтському повіті. Одного дня над вечір прибігли по мене з моєї лікарні сказати, що привезли в лікарню тяжко побитого, ледве живого поліцейського в'язника: селяне побили.

Пішов я і застав страшне видовисько: голова — то була одна загальна кривава маса; одежа пошарпана, все тіло теж в синяках — місця живого не було. Він був без пам'яті.

Коли його трошки обмили, і я міг оглянути, то виявилося, що голова проломана в одному місці аж до мозку, одно око так підбито, що мабуть пропало зовсім, а взагалі побитий він так тяжко, що мала була

надія, щоби вижив. Я зробив все, що міг, позашивав, що можна було зашити, позав'язував і поклав його у лікарню. Приїхав і становий пристав довідатись, що сталося з його урядником.

— Чи буде живий? — спитав він мене.

— Мала надія, — сказав я: — тяжко голова пробита. Коли не зробиться запаління мозку, то може й виживе якось. Побачимо днів через три.

— Скажу я вам по правді, — озвався до мене потику становий: — коли-б його чорти взяли, то я сказав-би тільки: „Слава тобі, Господи!“ Така мерзота, що ви собі й уявити не можете! Не дурно-ж його ціла громада била!

— Що це за один: щось я його не знаю.

— Недавно прислали мені його з Балти, щоби здихатися його, бо й там усім осточортів.

— Як його звать?

— Серебрій.

— Може Сергій?

— Сергій. А ви хіба його знаєте?

— Знав такого... ще в Кам'янці, малим...

Й не мав охоти розказувати становому, що ми шкільні товариші, і, щоб уникнути його питань, сам спитав:

— За що-ж його так побито?

— За те, що з конокрадами компанію водив. Піймали люде конокрада, почали бити, — а вже знаєте,

що як селяне б'ють конокрада, то не жаліють. „Признавайся, з ким крав?“ Він довго не признавався, але як побачив, що вже смерть в очі заглядає, то й сказав: — „З урядником новим, із Серебрієм“. Він крадені коні за Дністер у Молдаву переправляв.

А тут як раз як на те-ж приїздять — з Бесарабії люде, свої коні шукають; кажуть, що теж піймали конокрада і випитали в його, що коні він сюди переправляв, до якогось урядника. Пішли громадою до Серебрія, і Молдоване пізнали у нього свої коні. Оттут і взялися до нього та ось бачите, як обмолотили. Кинули вже, бо думали, що мертвий; аж потім насилу староста з десятськими якось зволік його на підводу і оце привіз сюди.

У мене боляче стискалося серце, коли я слухав це оповідання. Коли становий поїхав собі, я знов пішов у лікарню подивитися на побитого.

Так, це дійсно був Серожа Серебрій, хоча звичайно я цілком не пізнав-би його в такому страшному становищі, як-би не знав, що це він. Він був без пам'яті.

Але днів через два почав потроху приходити до тямку. Ще через пару днів я міг уже з ним розговоритися.

— Пізнаєш ти мене, Сергію? — спитав я.

— Пізнаю. Та я знав, що ти тут, ще як тільки сюди приїхав... Та не хотів признаватися, щоб сорому тобі не робити...

— Сергію... як це ти так низько впав!...

Він мовчав.

— Що твій батько?

— Давно вже помер.

— А сестра, Варя?

— Заміж вийшла, за вчителя.

— Жаль мені тебе, Сергію... Може-б ти ще міг підправитись... Може-б ти при сестрі... вона-ж тебе так любила...

— Слухай, Модесте, — слабким голосом, але нестерпляче промовив хворий: — ти лікарь, а не піп. Покинь ті моралі всякі, а міркуй розумом. Я пропащий, бо в мене зруйноване і тіло, зруйнована й душа. Я пранцьовитий, вже літ із вісім; я п'яниця безнадійний, пранці свої гою горілкою. Душі теж нема. З юнкерської школи вигнали, бо прокрався. Як батько вмер, я сестру обікрав: вона мені дала довіреність на ліквідацію батькових справ, а я все зліквідував, за безцінь збув і їй ні шага не дав. Ше й тітку стару вона до себе взяла. Чи можу-ж я до неї йти, поганити її? У неї сім'я, троє дітей; вони бідують, бо він не багато заробляє. По якого лиха я до них піду, хоч-би навіть її чоловік не вигнав мене? Щоби сорому їм наробити своєю персоною? Щоби дітей їм заразити своїми пранцями?

— Нешасна ти людина..

— Це правда. Шкода, що не вбили мене; одною мерзотою було-б менше на світі. І по якого дідька ти мене рятував? Обов'язок лікаря, товариська услуга? Все це ідіотська мораль, вибачай мені в цім слові.

— Не говори багато і не хвилюйся, — сказав я.

— Не говори дурниць. От коли ти дійсно болієш серцем за пропашого шкільного товариша, коли ти тямущий лікар, а не п'як без ряс, то дай мені горілки. Розумієш? щоб не горіла душа.

Я подумав хвилину і сказав:

— Добре, дам тобі горілки.

— Ну то дай-же і руку... Серожці, шкільному товаришеві, а не конокрадові.

Я подав йому руку і він міцно стиснув її. А внишовши від його з невимовно тяжким серцем, я послав по пляшку горілки.

Через місяць Серебрій був уже у Балтській тюрмі.

* * *

Через скільки років я вже служив у Києві на посаді директора земської фельдшерської школи.

Треба було мені зробити для школи деякі меблі: класні дошки, шафи, столи, то-що. Я доручив комусь до служби пошукати мені доброго столяра, що зробив би це по совісті, з доброго й сухого лісу і по змозі швидко.

Мені привели столяра.

— Сам майстер лежить у лікарні — хворий на тіф.
А то його спільник чи челядник, — сказали мені.

Я почав розказувати столярові, чого мені треба. Він слухав уважно, брав мірку, записував. В його постаті й рухах було мені щось знайоме; і обличча з густою кудлатою русявою бородою аж по під очі, і ті очі з поза темних окулярів теж здавалися мені знайомі, але ніякою силою не міг я пригадати, де коли я бачив ту людину.

Обміркувавши всі мої вимоги, столяр подумав і сказав мені свою ціну — ціну чималу, як на ті часи.

— Дорого, — сказав я.

— Воно не дешево, — сказав він, — але це пожалієте, бо робота буде добра, по совісті.

І голос знайомий!

— Слухайте, де ми з вами зустрічались? — спитав я.

Він усміхнувся і по тій усмішці я нарешті впізнав його.

— Авакум! —

— Я вже не Авакум, а Іван Букрієв, — сказав він потиху, оглянувшись.

На щастя крім нас двох у кімнаті на той час не було нікого.

— Ну добре. Та ходім може до мене, побалакаємо... Як це ти столяром став?

— Так . . . це тимчасово. До тебе я зараз не піду, бо це зверне увагу. А ти ось розкажи, як до тебе потрапити, що б нікого не роспитувати?

Це було не трудно зробити, бо я жив тут таки, при школі, у дворі.

— Добре, — сказав він. — У вечері прийду.

Я насилу діждався вечора, так хотілося з ним побалакати. Нарешті він прийшов.

Усадивши старого товарища, почав я роспитувати його: де він був за цей час, що робив?

— Ти-б краще спитав: де я не був і чого не робив? — з легенькою усмішкою сказав Авакум. — Останній раз ми з тобою бачилися, либонь, тут у Києві, коли я у перше поступив в університет.

— Так, так, — пригадав я.

— З того часу, братіку, перебував я у всіх російських університетах, крім Петербурського і Одеського; та ще заграницею був у Франкфурті і в Берні. Все ту медицину студіював та досі не скінчив. Так якось складалось нещасливо. Що правда — багато часу пропало по тюрмах, але вже тепер я поклав вибратися за границю і не вертатися, поки не скінчу науки. Бо тут, я вже бачу, не судилося мені скінчити університету: занадто добре знає мене скрізь поліція й жандармерія.

— Чому-ж ти не скінчив науки, як був у Франкфурті та в Берні? — спитав я?

— У Фраякфурті тяжко жити було, голодував, а знаєш, не тільки *plenus venter* але й *vacuus venter* *post studet libenter*. А в Берні було-б нічого, та перешкодила та англо-бурська війна.

— Англо-бурська війна? Хіба вона відбувалась і в Берні? І яке твоє відношення до неї? — здивувався я.

— А таке, що з трьома іншими шибайголовами, що не мали, як і я, нічого до втрати ні по-за собою ні перед собою, поїхав я до Бурів помагати їм одбиватися від насильників.

— І бився з Англійцями?

— Бився, ще й добре, під командою Люї Боти. Та на лихо вхопила мене жовта гарячка, і мало не пропав я від неї. Тільки тому й не здох, що дужий та що добрі люди помогли. Одного Бура я врятував раненого, доволік його до ферми, то він потім і мені не дав здохнути, і вивіз мене, ледве живого, у Льоренцо-Маркец до Португальців та здав їм мене в лікарню. Мучили мене гірше, як у пеклі: заприскували хину під шкуру конячими дозами, аж досі гулі маю на боках; але, спасибі їм, не дали таки здохнути і, як тільки трошки я піддужав, то вивезли мене назад у Европу. Всього бувало!... — зітхнув він, дивлячись кудись перед себе, задумавшись у спогадах.

— А як-же ти столяром став? — зацікавився я.

— Це вже цілком інша справа. Столярства я навчився трошки в тюрмі, у майстерні, а потім на „заїмці“ у старовіра в Сибіру, як утікав з заслання. Бо заслали були мене у Київск аж на чотири роки, як знайшли у мене в Казані потайну друкарню, — не мою, але в мене вона переховувалася — це все одно. Піддержали мало не рік у тюрмі, а потім вивезли „на прохолоду“. Багато часу прогаяв я марно, і шкода було мені ще чотири роки втратити; то я і втік; а по дороз дав мені захист у себе один старовір, добрий чоловік і добрий столяр. То я у нього трохи прожив, поки настала змога певніше мандрувати далі; а щоб дурно хліба його не їсти, то й робив я в його столярні. Всього бувало...

— А тепер звідкіль ти тут узявся?

— З Томська. Як вернувся я з Африки та піддужав трохи, то потягнуло, непереможно потягнуло у рідні місця. Пам'ятаю, як лежав я у гарячці в Льоренцо-Маркеці у шпиталі, то все мені уявлялося, що я то в Кам'янці, то в Немирові у гімназії. І ти мені тоді не раз уявлявся, як живий, — додав він, приязно плеснувши мене широкою, мозолистою долонею по коліні. — Але в рідній стороні не міг я довго гаятись.

Надумав поїхати у Томськ, бо там мене ще не знали. Документи спорудив собі найлегальніші, — такий у мене приятель є по цій спеціальності, — тай поїхав

і поступив в університет. Та на лихо вскочив у несподівану рахубу. Жив я у залізничній колонії, вчив дітей у залізничника одного. Була там ворохобня серед робочих, бо їх дійсно без усякої совісти грабували. Вмішалася поліція, жандарми, почалася бійка. Попав і я „в число драки“. Поліція стріляла; одстрілювались і де-які робочі, хоч більше камінням одбивалися. Були ранені і вбиті. Про це в газетах не дозволено було писати, то ви нічого й не знали. Я мав добрий револьвер і вбив околочного, — не те що б власне його хотів убити, а так сталося. Та не знаю вже, чи бачив це хто, чи серед нас був шинг, або провокатор, але всім відомо стало, що околочника вбив власне я. Ну і взяла мене поліція й жандармерія „на мушку“. Залізничники мене переховали і помогли втекти. Так і виїхав я звідти на паровозі кочегаром тай усякими вже способами: і пішки і „зайцем“ і за гроші — допхався сюди і ото збираюся за гряницю. Вже моя кар'єра в Росії скінчена. Як-би попався, то вже живцем не випустять. Треба-ж і науку нарешті скінчити: я-ж уже трохи не вісім літ на четвертому курсі стою; років два — тай міг-би вже й скінчити науку. Отож скінчу та осяду десь у Галичині, поблизу Збруча: все таки серед свого народу жити буду й працювати.

— Може тобі грошей треба, то я-б тобі дав де-що. Чого-ж ти маєш столяркою заробляти? — сказав я.

— Ні. Копійчина вже де-яка є, а посидіти тут трошки мушу, бо одно — що не забезпечив ще собі доброї переправи через кордон, а друге — що треба почекати, поки вернеться мій майстер, — казали в лікарні, що тижнів через два видужає. Бо я його майстерню тим часом узяв на себе, покінчав деякі замовлення, що він покинув через хворобу. То добрі люде; пригріли мене, як рідні; не можна їх кинути, бо сім'я велика, діти.

Авакум був увесь тут; інакше він не міг-би зробити.

Довго ми просиділи того вечора і довго слухав я епічно-просте оповідання його про нечисленні пригоди з його життя, як ту казку з 1001 ночі.

Він не ходив часто до мене, бо боявся, що може за ним стежать. Перед виїздом зайшов ізнов попрощатись і сказати, що роботу для школи докінчить уже сам майстер, бо вже вийшов з лікарні.

— Я з тебе, що правда, дорогенько заправив. Але то не для себе... для них. Тільки впевняю тебе, що робота буде добра, по совісті.

— Авакуме, покинь дурниці, — сказав я. — Візьми у мене хоч сотню карбованців; хай у тебе буде в запасі. Це-ж не вадить; на чужину ідеш. Візьми ради старої приязни.

— Не треба й не хочу! — вперся Авакум. — Гроші муляють. Я собі дам раду, не бійся. Я все могу робити: і чоботи шити, і хліб пекти, — бо я служив

у пекарні у Франкфурті, як скрутно було. А гроші в мене не держаться: проміж пальців кудись щезають, скільки-б їх не було. Ну, прощай! — обняв він мене. Ще ми з тобою десь зустрінемося, я маю таке предчуття.

* * *

Досі я з ним ще не зустрівся. Літ через вісім чи більше після цієї зустрічі довелося мені бути за границею: я поїхав одвідати тяжко хворого брата мого, що лежав у клініці проф. Зомера в Гісені, коло Франкфурта. Була в його тяжка хвороба серця на ґрунті малярії, придбаної в Туркестані.

Застав я брата в надзвичайно тяжкому стані, майже без надії. Коли я говорив з проф. Зомером, дуже доброю людиною і поважним ученим, він сказав мені:

— Ви самі лікар, то бачите, що становище тяжке; але, на мою думку, не безнадійне. З таким серцем живуть і десяток літ і більше. Тільки йому було-б краще десь на півдні, де тепліше, щоб міг собі на сонечку погрітися, на чистому воздуху. Зима наближається, у нас холодно, а він дуже мерзне, бо без руху та й ноги попухли.

— Куди-ж би його повезти? Порадьте.

— В Італію кудись. Ага, слухайте: повезіть його в Падую. Там тепло, там і клініка гарна і спеціаліст дуже добрий, професор Кудрицький — чи не земляк ваш часом?

— Кудрицький? — скрикнув я — і додав мимохіть :
Авакум?

— Я, я, Авакум, — сказав добродушний німець.

— То ви його знаєте?

— Це мій шкільний товариш.

— От бачите, — радів зо мною старий, — як воно добре складається.

— І ви його знаєте, пане професоре?

— А як-же. Він у мене працював два роки. Дуже поважний лікар і сила наукова не мала. А надто це така добра людина, — ми його тут усі любили, як рідного.

Та не судилося мені побачити Авакума: бідний брат мій умер у Гісені-ж таки . . .

* * *

Вже почалася оця світова війна нещасна. Р. 1916 я зібрався відвідати мого сина, що служив тоді в Чернигові

Було це влітку. Я сідав на пароплав на пристані у Києві. Стиснув мене натовп людей перед пароплавом, і я почув, що хтось бере у мене з рук мій легенький сачок.

— Позвольте снесу, — почув я за собою.

— Не треба, я сам понесу, — сказав я не оглядаючись.

Але настирлива рука не випускала мого сачка.

Я повернувся нетерпляче і побачив страшне, огидне обличча босяка: кудлатий, брудний, забрезглий,

синьоватий, сліпий на одно око, обдертий, в якомусь лахмітті.

— Сребрій! — мимохіть скрикнув я.

Він мовчав; зиркнув на мене своїм єдиним оком і спустив голову.

Машинально, майже не думаючи, я дістав з кишені карбованця і подав йому. Він узяв, не подякував, одвернувся і затерся в юрбі.

Я був дуже схвильований. Сівши вже на покладі пароплаву, я побачив його знов на березі, під якоюсь будкою. Він стояв і дивився на пароплав. Може й мене бачив — не знаю: я короткозорий, не добачаю; але здалося мені, що він власне на мене дивився — довго, не ворушачись. Потім здалося мені, що він витер брудним кулаком своє єдине око і... пішов.

